

Icarus en Narcissus in de Lage Landen

door R. Fried

Icarus en Narcissus kunnen gezien worden als tweelingfiguren in de mythologie, hoewel ze natuurlijk geen identieke tweelingen zijn. Beiden zijn afkomstig uit Kreta, de wieg van de eerste hoog ontwikkelde beschaving van Europa, en beiden waren reeds lang beroemd als mystieke helden toen Homerus de *Ilias* schreef (Graves, 1955). Beiden sterven op jonge leeftijd, het slachtoffer van hun streven naar onhaalbare doelen: Icarus bij zijn poging om nog nimmer bereikte hoogten te bereiken, om zijn eigen beperkingen te overstijgen, om de kunst van het vliegen machtig te worden en de zon te grijpen, Narcissus bij zijn pogingen om de onpeilbare diepten van zijn eigen zelf te onderzoeken, om zichzelf te ontmoeten, te bevatten en te leren kennen, om zichzelf te beminnen en door zichzelf bemind te worden. In hun solipsistische grootsheid denken beiden dat ze hun doel zonder de hulp van anderen kunnen bereiken, Narcissus wijst daarbij diegenen af die van hem houden, Icarus negeert het advies van zijn vader en probeert meer te kunnen dan hij. Beiden worden door de overmaat van hun driften vernietigd, Icarus als de hitte van de zon de was smelt die zijn veren vleugels samenhiield, Narcissus als zijn lichaam 'door zijn verborgen vuur' wordt 'verteerd als gouden was die smelt' (Ovidius, III: 482-517). Beiden vallen ten prooi aan Thanatos in de vorm van het element water dat het leven geeft en neemt (Vandereycken, 1982), een symbool van regressieve symbiotische hereniging met de moeder van de vroege jeugd. Beiden brengen door hun streven pijnlijke wonden toe aan degenen die van hen gehouden hadden (Echo, de afgewezen nymph, kwijnt weg, klagend 'Wee mij voor de jongen die ik tevergeefs beminde' en Daedalus, de rouwende vader, zoekt wanhopig naar zijn zoon, roepende 'Icarus, Icarus, waar ben je, waar moet ik je zoeken?').

Hoewel beide verhalen reeds in oude tijden in hun letterlijke vorm bespot werden door sceptische critici als Diodorus Siculus (IV, 77:

1-9) en Pausanias (IX, 11 & 31), hebben zij beiden kunstenaars geïnspireerd en psychologen gestimuleerd bij het zoeken naar nieuwe inzichten in de menselijke geest. Beiden hebben hun namen gegeven aan belangrijke psychoanalytische concepten. Toch is het een wonderlijke paradox, dat narcisme, genoemd naar de held die zich van anderen afkeerde en probeerde geheel op zichzelf te kunnen staan, algemeen bekend is geworden, niet slechts in psychiatrische kringen maar ook bij het wat beter ingelichte lekenpubliek, terwijl het Icaruscomplex, dat de vaak spectaculaire daden betreft van diegenen die er behoefte aan hebben om op te vallen, een concept gebleven is dat slechts aan een hand vol specialisten bekend is. Anders dan psychiaters zijn kunstenaars vaker geïnteresseerd geweest in Icarus dan in Narcissus (Fried, 1983). Ongewijfeld speelde Icarus een rol in het verloren drama Daedalus van Sophocles, hij wordt getoond op de wandschilderingen van Pompeüs, zwevend door de lucht en tijdens zijn val, hij was een favoriet van de Renaissance en in meer recente tijden is hij de held geweest van romans, gedichten, korte verhalen, schilderijen, beeldhouwwerken, films, televisie, ballet, en meest recent van de surrealistische 'multimedia opera' gecomponeerd door Anestis Logothetis nadat hij de jonge piloot van een zweef-parachute dood had zien vallen. De meest beroemde voorstelling van Icarus is echter ongewijfeld degene waarin hij nauwelijks voorkomt: Bruegels 'Landschap met de val van Icarus', waarin de dramatische gebeurtenis niet wordt voorgesteld, maar wordt aangeduid, en waarin niets van Icarus te zien is, behalve twee benen, een hand en een paar veren tussen de golven. In tegenstelling tot andere kunstenaars voor en na hem koos Bruegel ervoor om noch de glorie van de vlucht van Icarus, noch de tragedie van zijn val weer te geven, maar de nasleep ervan. Elk detail dat Ovidius in zijn *Metamorphoses* vermeldde wordt getrouw weergegeven: de man aan de ploeg, de herder, de visser, zelfs de patrijs in de bosjes. Maar, in tegenstelling tot de personages in het gedicht, die met ontzag vervuld zijn bij het zien van de eerste man die heeft leren vliegen, zijn de personages in Bruegels schilderij onverschillig voor het schouwspel, en geconcentreerd bezig met hun eigen werk. De psychiater H. G. van der Waals (1941) citeert de kunsthistoricus G. Glück (1941) bij zijn opmerking dat Bruegel weliswaar Ovidius schijnt te illustreren, maar in feite veel nadrukkelijker het Vlaamse spreekwoord illustreert: 'Geen ploeg blijft stilstaan ter wille van een mensch die sterft'. Deze houding is wellicht karakteristiek voor de manier waarop Icarus in de lage landen wordt gezien – niet slechts als een mythisch onderwerp voor kunstenaars, maar als een theoretisch concept in de psychiatrie. Het wonderlijke lot van Narcissus en Icarus – het verwerven van wereldwijde aandacht voor de eerste, en het in de vergetelheid raken van de laatste – is nauw verbonden met Nederlandse psychiatrische publikaties en Nederlandse psychiaters.

De term 'narcisme' (Näcke, 1899a) verscheen het eerst in de *Psychiatrische en Neurologische Bladen*. Het artikel waarin het ver-

scheen, 'Die sexuelle Perversitäten in der Irrenanstalt', was in het Duits geschreven door de in Rusland geboren en in Leipzig wonende psychiater Paul Näcke, een erelid van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie. Zo werd het nieuwe concept bereikbaar, niet slechts voor Nederlandse maar ook voor Duits sprekende psychiaters. Een tweede artikel (Näcke, 1899b), dat zelfde jaar gepubliceerd in een Duits tijdschrift, was waarschijnlijk nog belangrijker voor het onder de aandacht van psychiaters in Duitsland en Oostenrijk brengen van de term narcisme. Het was echter aan het eerste artikel van Näcke dat H. G. van der Waals refereerde, toen hij het artikel over 'Problemen van het narcisme' (1965) schreef, dat grote invloed heeft uitgeoefend op Heinz Kohut en Otto Kernberg, de belangrijkste autoriteiten op het gebied van de nieuwe psychologie van het narcisme in de zeventiger jaren. Heel toepasselijk verscheen het eerste artikel van Van der Waals over dit onderwerp in de *Psychiatrische en Neurologische Bladen* (1940), het eerste tijdschrift waarin deze term werd gebruikt.

Nu iets over het concept 'icarianisme' of 'ikarisme', waarvoor de Nederlandse bijdrage nog belangrijker is dan het geval is voor narcisme. Van der Waals (1941) noemde beide termen opzettelijk in één adem in zijn artikel 'Narcisme en Ikarisme', eveneens verschenen in de *Psychiatrische en Neurologische Bladen*. Maar afgezien van deze opzettelijke combinatie van de twee termen, valt de opmerkelijke coïncidentie op dat Freuds 'Zur Einführung des Narzissmus' in hetzelfde deel verschenen is van het *Jahrbuch für Psychoanalyse* (1914, volume 6) als het artikel van zijn collega Paul Federn 'Über zwei typische Traumsensationen', dat de zin bevat: 'Wenn der Traum als beseligender Flug beginnt und als erschreckender Fall endet, so ist eine ganz spezielle Traumform gegeben, der in der Sage des Ikaros seine Analogie hat und, wie ich glaube zuerst von Havelock Ellis als ikarischer Traum bezeichnet wurde (p. 113)'. Zo werd, zowel wat betreft tijd als plaats van publikatie, de eerste psychoanalytische verwijzing naar Icarus gekoppeld aan de eerste uitvoerige psychoanalytische behandeling van het narcisme. Waarom heeft de orthodoxe psychoanalyse nooit deze koppeling expliciet en theoretisch begrijpelijk gemaakt zoals Van der Waals geprobeerd heeft te doen? Om dit te begrijpen is het waarschijnlijk het beste om naar het begin terug te gaan en de historische ontwikkeling van beide concepten te schetsen.

Havelock Ellis

Voor zover het hun gebruik in de psychiatrie betreft, kunnen zowel narcisme als ikarisme uiteindelijk naar Engeland worden getraceerd, en zijn beide verbonden met de naam Havelock Ellis. In 1898 koppelde Ellis de naam van Narcissus aan een extreme vorm van auto-erotiek waarbij intense zelfbewondering belangrijker wordt dan seksuele belangstelling in andere mensen. Ellis dacht dat deze conditie zeldzaam was behalve wellicht bij krankzinnigheid. Näcke (1899a) nam dit idee over, breidde de verwijzing naar Narcissus van

Ellis uit tot de term 'narcisme', en concludeerde dat het zelfs bij krankzinnigen een zeldzame toestand was, aangezien hij het slechts bij 5 van de 1531 onderzochte psychiatrische patiënten had gevonden. Samen met het volgende artikel van Näcke (1899b) introduceerde dit artikel het concept narcisme bij Duits sprekende psychiaters, die er wellicht nooit toe zouden zijn gekomen de werken van Ellis in het Engels te lezen. Freud refereerde het eerst aan narcisme in 1909, in een voetnoot bij de tweede editie van 'Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie', en hij gebruikte de term in verscheidene latere werken (1910, 1911, 1912 en 1913) voordat hij er een geheel artikel aan wijdde (1914). Zoals bekend veranderde het begrip narcisme in Freuds visie van een nauw afgeschermd seksuele afwijking ('...Das Betrachten des eigenen Ichs oder seiner Teile von deutlichen Zeichen des Orgasmus begleitet...') in een concept dat zowel normale als pathologische ontwikkelingen van het zelf en van de relaties tot andere mensen omvat.

Ondertussen had Icarus in de psychiatrische literatuur Narcissus op de hielen gevolgd, in een artikel over nachtdromen waarin Leonard Guthrie (1899, p. 101) zich zijn eigen beangstigende jeugdromen over vliegen herinnerde. 'The fate of Icarus soon overtakes me' had Guthrie geschreven, en Havelock Ellis (1911), die hem citeerde, stelde generaliserend dat dromen over vliegen en vallen benoemd kon worden als zijnde 'van het Icarustype (p. 138)'. Deze keer was Näcke niet nodig als tussenpersoon, want het boek van Ellis over dromen werd tegelijkertijd gepubliceerd in het Engels en in een Duitse vertaling. Federn (1914) ging van de beschrijving van Ellis van 'dromen van het Icarustype' verder tot 'ikarische dromen' en koppelde deze aan seksuele opwinding, een verhoogd gevoel van zelfwaarde, exhibitionisme en ambitie. Beide begrippen, narcisme en ikarisme, waren in een periode van enkele jaren ontwikkeld van specifieke concrete concepten (masturbatie gepaard gaande met zelfbeschouwing; angstdromen van vliegen en vallen) tot beschrijvingen van complexe persoonlijkheidseigenschappen of processen. Nu, achteraf, zou men kunnen stellen dat de nauwe verwantschap tussen narcistische en ikarische trekken reeds werd aangevoeld of voorvoeld door de vroege schrijvers over dit onderwerp. Bij een illustratie van het begrip narcisme citeerde Ellis uit het dagboek van een prostituee die had geschreven: 'It gives me pleasure to throw off my clothes, one by one, before the mirror and to look at myself... with my long, fine hair, like a cloak of black silk. When I spread abroad the black stream of it, with both hands, I am like a white swan with black wings (1915, p. 206)'. Terwijl hij Ellis citeerde over narcistische zelfliefde en dagdromen als twee vormen die de auto-erotiek kan aannemen, schreef Näcke (1899b) dat ze beide wellicht vaker voorkomen bij vrouwen dan bij mannen en hij voegde daar zijn eigen mening aan toe dat bij vrouwen de fantasie zijn vleugels met grotere overgave spreidt ('weil hier die Phantasie überhaupt üppiger ihre Fittiche schwingt' - p. 374-375) omdat hun grotere zedigheid werkelijk contact met de andere sekse verbiedt. Federn (1914, p. 129) citeerde Mourly Vold (1910-1912) waar deze

de overeenkomst becommentarieert tussen enerzijds het toegenomen zelfbewustzijn dat bij dromen over vliegen voorkomt, en anderzijds zelfbespiegelingen ('Selbstbespiegelungen aller Art') van een minnaar die niet slechts verliefd is op degene van wie hij houdt, maar ook op zichzelf. Voorts is het opmerkelijk dat Freud, bij zijn eerste toepassingen van het concept narcisme bij het begrip van de persoonlijkheid van een individu, zich bezighield met Leonardo da Vinci's (1910) belangstelling voor vliegen en met Schrebers (1911) waanachtige fantasieën betreffende een liefhebbende maar destructieve relatie met de zon – fenomenen die een duidelijke verwantschap vertonen tot de Icarusmythe dan tot die van Narcissus.

H. G. van der Waals

H. G. van der Waals (1941) was de eerste die expliciet een verband legde tussen de ikarische vlucht en de narcistische zelfliefde. Van der Waals (1940) was onder de indruk geraakt door het feit dat de enge betekenis waarin Havelock Ellis oorspronkelijk de term narcisme gebruikte, was uitgebreid tot een veelvoud van pathologische en normale fenomenen. Bovendien was in het psychoanalytische denken het idee dat narcisme zich gewoonlijk ontplooit tot liefde voor anderen, verder ontwikkeld tot het begrip dat narcistische zelfwaardering kon blijven bestaan in parallele interactie met object-liefde. Van der Waals waardeerde deze ontwikkelingen aangezien zij het mogelijk maakten positieve gevoelens ten aanzien van het zelf te accepteren zonder enige smet van pathologie. Hij vreesde echter dat de uitgebreidheid van de toepassingen ervan het concept van narcisme zou kunnen voeren voorbij de grenzen van helderheid en bruikbaarheid. Door de term ikarisme te introduceren (1941) wilde hij de normale en volwassen vormen van zelfrespect onderscheiden van de pathologische en onvolwassen vormen. Van der Waals zag het moment waarop een menselijk wezen zich voor het eerst bewust wordt van zijn eigen zwakheid en onbeduidendheid, als een acuut ontregelende beleving. De oorspronkelijke egocentriciteit van het kind kon, dacht hij, beter dan in termen van Freuds libido-theorie worden verklaard zoals Piaget dat deed, als het gevolg van een gebrek aan ervaring.

Maar de weerstand van het kind om zijn egocentrisme te laten varen, zelfs in het aangezicht van correctieve belevingen, kon het best worden verklaard als het gevolg van zijn emotionele weerstand tegen een realistische erkenning van zijn zeer geringe mogelijkheden. Op dit punt van confrontatie met de discrepantie tussen de oorspronkelijke overwaardering van de eigen belangrijkheid en de werkelijkheid werd het contrast tussen Narcissus en Icarus instructief. Zoals Van der Waals het zag klampt Narcissus zich vast aan zijn onrealistisch grootse zelfbeeld, en geraakt hij in wanhoop als hij zich bewust wordt van zijn onvermogen om zijn idealen te bereiken. Icarus daarentegen gebruikt zijn intellect om de beperkingen die door de omgeving en hemzelf aan hem zijn opgelegd te overstij-

gen. Zijn vleugels zijn tegelijkertijd een uitbreiding van zijn eigen mogelijkheden en een middel om aan de afhankelijkheid van een bovenmatig beperkende omgeving te ontsnappen. Als hij faalt is het omdat zijn intellectuele en technische hulpmiddelen onvoldoende tot ontwikkeling zijn gekomen.

Ikarisme was voor Van der Waals het hoogste ideaal: het gebruik van de geest om de beperkingen van het lichaam te overstijgen, en de overwinning over de negatieve aspecten van onszelf. Met ikarisme werd aangeduid de voortdurende voortgang van het verwerven van onafhankelijkheid van de eigen moeder en het eigen thuis in het begin van het leven, naar het overstijgen van zichzelf en het laten varen van zijn banden met het leven op het eind ervan. Het is de moeite waard erop te wijzen dat waar zowel Narcissus als Oedipus in het systeem van Freud slechts die persoonlijkheidsprocessen verklaren, die in identieke vorm van generatie op generatie worden herhaald, Van der Waals Icarus gebruikte om een ontwikkeling te symboliseren die in de westerse beschaving elke generatie heeft doen streven naar verder gaan dan de vorige generatie kwam.

We hebben gezien dat, toen de *Psychiatrische en Neurologische Bladen* in 1899 het begrip narcisme introduceerden, het concept snel werd geaccepteerd. Toen hetzelfde tijdschrift 42 jaar later het begrip ikarisme introduceerde viel dit niet een vergelijkbaar welkom ten deel. De wereldsituatie was radicaal veranderd. Nederland, binnengevallen en bezet, was van de westerse wereld afgesneden. De belangrijkste psychoanalytici van Duitsland en Oostenrijk waren in ballingschap, in concentratiekampen, of dood. In de Engels- of Duitssprekende psychiatrische gemeenschap was er niemand die aandacht schonk aan een artikel in een Nederlands tijdschrift – een artikel dat bovendien in het Nederlands gepubliceerd was.

Na de oorlog echter werd Van der Waals uitgenodigd om over narcisme een lezing te houden in Frankrijk (1949). Later werd hij bij de Menninger Clinic in de Verenigde Staten (1965) een invloedrijke figuur bij de ontwikkeling van de nieuwe psychoanalytische theorie over narcisme die kort daarop zou worden uiteengezet door twee Oostenrijkse joodse vluchtelingen, Otto Kernberg (1970, 1975) en Heinz Kohut (1971). Maar hoewel Van der Waals in deze latere artikelen over narcisme zijn vroege Duitse publikaties over het onderwerp besprak, noemde hij het begrip ikarisme niet opnieuw. De enige fladderende veren die overbleven om te wijzen op het ooit bestaan hebben van dit moedige nieuwe idee waren te vinden in deze lakonieke verklaring die Van der Waals in 1965 als een inleidende voetnoot toevoegde aan zijn artikel: 'In een artikel 'Narcisme en Ikarisme' ... stelde de auteur normale en pathologische ontwikkelingen van het narcisme naast elkaar (p. 293)'. Waarom verliet Van der Waals het begrip ikarisme? Deze vraag werd hem in 1948 gesteld door H. C. Rümke op een bijeenkomst van de Nederlandse Vereniging voor Psychotherapie waarvan het verslag te vinden is in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde in 1950. Van der Waals legde uit dat het begrip narcisme zoals het door

Freud was ontwikkeld voldeed om de vele gevarieerde vormen die het kon aannemen in de ontwikkeling van de persoonlijkheid en in het gedrag te verklaren. Het introduceren van een nieuwe term zou slechts verwarring scheppen, daar waar verheldering bedoeld was. Bovendien waren manifestaties van eigenliefde, hoewel zij soms een progressief aspect konden hebben, toch eerder typisch regressief. Reeds in zijn artikel van 1941, waarin hij zo enthousiast was over ikarisme als een model voor de ideale menselijke ontwikkeling, had Van der Waals enige reserves geuit, gebaseerd op het feit dat de hetero-seksuele liefde geheel ontbrak in de Icarus-mythe. Wellicht had hij sindsdien overwogen dat de afwezigheid van liefde niet het enige pathologische element was. Het tragische einde van Icarus was wellicht niet slechts het resultaat van ontbrekende technologische vaardigheden, maar van iets destructiefs in de essentiële motivatie ervan. Na Guernica, Rotterdam, Tournai, Dresden en Hiroshima kon het toch stellig voor een serieuze denker niet meer mogelijk zijn om de vooroorlogse illusies staande te houden betreffende de uitsluitend positieve implicaties voor de menselijke vooruitgang van het verwerven van de mogelijkheid om te vliegen.

H. A. Murray

Waar Van der Waals gedesillusioneerd was geraakt over Icarus, was een Amerikaanse analyticus, zonder Van der Waals te kennen, in toenemende mate optimistisch geworden over de implicaties van de Icarus-mythe voor het bestuderen van de persoonlijkheid. Drie jaren vóór het introduceren van het begrip ikarisme had H. A. Murray opp. 731 van zijn 'Explorations in Personality' (1938) reeds de term 'Icaruscomplex' gebruikt bij het beschrijven van twee jonge mannen die in hun jeugd een traumatische val hadden doorgemaakt, en die sindsdien hun angst voor het ontbreken van fysieke steun tegengingen door naar hoogten te streven zowel op het gebied van fysieke activiteit als in hun fantasieën die 'een hoge vlucht namen'. In 1955 ging Murray verder in op dit idee in een gedetailleerde ziektegeschiedenis van een jongeman met levendige fantasieën over vliegen. Waar het ikarisme van Van der Waals een speculatief filosofisch concept was, was het Icaruscomplex van Murray een syndroom van karaktertrekken dat rechtstreeks ontwikkeld werd uit klinische observatie. Het postuleerde een verwantschap tussen exhibitionistisch narcisme, ambitieuze hemelbestormingen, de angst om te vallen, en 'hemelvaarts'-verlangens naar onsterfelijkheid, plus overvloedige vuur- en waterbeelden in de fantasie. Daarmee verschaftte het een handleiding voor individuele diagnose, eerder dan een abstract model te zijn betreffende de persoonlijkheidsontwikkeling. Beide concepten hadden echter hun naam uit dezelfde mythe gekregen, en bij beide was geprobeerd af te rekenen met dezelfde moeilijk oplosbare vraag betreffende de mate van regressieve pathologie die een rol speelt bij het zoeken van de mens naar ogenschijnlijk progressieve creatieve idealistische doeleinden. Een uitwisseling van ideeën tussen Mur-

ray en Van der Waals zou uiterst vruchtbaar hebben kunnen zijn. En het is bijna tot zo'n uitwisseling gekomen. Tijdens een bezoek van Rümke aan Murray's kliniek bij de Harvard Universiteit vertelde Murray hem over het Icaruscomplex. Deze reageerde met de mededeling dat Van der Waals tot de slotsom was gekomen dat alle manifestaties van ikarisme konden worden geïnterpreteerd vanuit de theorie van het narcisme – een argument dat Van der Waals zelf wellicht niet gebruikt zou hebben als hij kennis had gehad van Murray's bevindingen betreffende de hoogst gedetailleerde overeenkomsten tussen de persoonlijkheden van huidige ikarianen en de Icarusmythe. Ongelukkigerwijs was het pas jaren later dat Murray, in antwoord op het verzoek om een bijdrage te leveren aan een speciale Rümke-editie van de *Folia Psychiatrica, Neurologica et Neurochirurgica Neerlandica* (1958), op deze conversatie terugkwam in zijn 'Notes on the Icarus syndrome'. Maar Murray was Van der Waals' naam vergeten, had kennelijk nooit zijn Nederlandstalige artikel over ikarisme gelezen, en herinnerde zich slechts vaag, zoals zijn eigen verslag zeer duidelijk maakt, wat Rümke hem precies verteld had. Hij was dientengevolge niet in een positie om duidelijk met Van der Waals in discussie te treden. Wel wees hij erop dat het Icaruscomplex, al was het dan nauw verwant aan het narcisme, vele hoogst specifieke eigenschappen van zichzelf had. Maar Murray's artikel, beperkt tot een lengte van 5 pagina's en ergens weggestopt in een Nederlandse periodiek, kon geen invloed uitoefenen die te vergelijken viel met het Amerikaanse artikel over narcisme dat Van der Waals kort daarop (1965) zou publiceren en waar het ikarisme geen plaats meer in had.

M. L. J. Vaessen

Toch was de laatste kans voor een Amerikaans-Nederlandse dialoog over Icarus nog niet voorbij. M. L. J. Vaessen, psychotherapeut bij het St. Willebrordus Ziekenhuis in Heiloo, was aanwezig geweest bij de discussie tussen Van der Waals en Rümke en had het ikarisme niet vergeten. Herhaaldelijk kwam hij bij de creatieve therapie patiënten tegen die gepreoccupeerd waren met de thema's vlucht, vallen, de zon, en phoenix-achtige vogels die verbranden en opnieuw geboren worden. Vaessen merkte op dat de 'Copernicaanse ketter' Giordano Bruno een sonnet geschreven had waarin hij zichzelf met Icarus vergeleek en stelde dat er geen glorieuzer einde was dan de tragische dood na een roekeloze vlucht, bijna alsof hij zijn eigen dood op de brandstapel (omdat hij als slachtoffer van de inquisitie geen berouw toonde) voorspelde. Evenzo had één van de patiënten van Vaessen zichzelf expliciet geïdentificeerd met Icarus en een schilderij gemaakt van zijn symbolische vlucht en val. Vaessen had deze patiënten reeds genoemd in een artikel over creatieve therapie (1957), gepubliceerd in de *Folia Psychiatrica, Neurologica et Neurochirurgica Neerlandica*, en twee van diens schilderijen gereproduceerd, hoewel in dit vroege artikel Icarus niet genoemd wordt. In hetzelfde tijdschrift publiceerde Vaessen

vier jaar later (1961) een artikel over het Icaruscomplex met een kleurenreproductie van de 'Val van Icarus' van zijn patiënt, en vele andere werken over verwante themata. In dit artikel beschreef Vaessen het ikarisme van Van der Waals (dat hij nogal onhandig probeerde te vertalen in het Engels als 'icarusism') als een ideale en bewuste vorm van een persoonlijkheidstype dat in zijn onbewuste en conflictueuze vorm het Icaruscomplex genoemd kon worden. Het meest duidelijk had hij dit conflict gezien bij borderline patiënten, een observatie die op latere vondsten vooruitliep (Fried, 1980a). Maar Murray, wiens artikel over het Icarussyndroom (1958) in hetzelfde tijdschrift in de periode tussen de twee artikelen van Vaessen was verschenen, werd niet genoemd. Integendeel, Vaessen maakte er aanspraak op als eerste het begrip 'Icaruscomplex' gebruikt te hebben, en beweerde dat in een lijst van 95 complexen, door psychoanalytici genoemd naar Griekse mythen, hij 'tot mijn spijt... en ook gedeeltelijk tot mijn genoegen geen Icaruscomplex' had gevonden (p. 285).

Hoe kon het zijn dat Vaessen Murray's artikel niet had opgemerkt, waarin de woorden 'Icaruscomplex' op de eerste pagina verschenen? Wellicht was hij zo narcistisch dat hij slechts zijn eigen artikelen las in de tijdschriften waarop hij geabonneerd was – maar wie moet in dat geval de eerste steen werpen? En als hij het artikel van Murray gelezen had en selectief was vergeten, dan heeft hij daarin geen grotere zonde begaan dan Murray toen deze Van der Waals vergat of trouwens dan de zonde die Murray beging in 1955 (zie Wiklund, 1978, p. 96) door zelf te vergeten dat hij al over het Icaruscomplex geschreven had in 1938. Toch lijkt het ironisch dat het artikel van Murray over het Icaruscomplex, op internationaal niveau genegeerd omdat het aan een tijdschrift was aangeboden dat voornamelijk door Nederlandse psychiaters werd gelezen, juist werd genegeerd door een Nederlandse psychiater die in datzelfde tijdschrift over datzelfde onderwerp schreef.

De vroegtijdige dood, door een ongeluk, van Vaessen maakte communicatie over dit onderwerp vervolgens onmogelijk. Wij kunnen een kleine indruk krijgen over hoe stimulerend zulke communicatie had kunnen zijn, als we zien hoeveel overeenkomst er is tussen Vaessens beschrijving van een patiënt die 'hoog wilde stijgen als een gele adelaar, als een zonnegod (1961, p. 288)' en de beschrijving van Ogilvie van een man die gedroomd had dat hij door een vogel 'groter dan Jezus, geel als een zonnebloem (1968, p. 32)' door de lucht werd meegevoerd. Ogilvie, een leerling van Murray, had het artikel waaruit dit citaat is genomen, 'The Icaruscomplex' genoemd en hij wist niet van Vaessens werk. Wat Van der Waals betreft, deze schijnt nooit geweten te hebben van het voortdurende belang dat gehecht werd aan het idee dat hij inmiddels had laten varen.

Icarus in de Lage Landen

We hebben gezien dat Nederland een belangrijke rol speelde als

bemiddelaar op het gebied van psychiatrische concepten tussen de Engels- en Duitssprekende wereld. In het geval van narcisme heeft deze rol duidelijk vruchten afgeworpen, maar in het geval van ikarisme werd de uitwisseling van ideeën evenzeer geblokkeerd als gestimuleerd. Kan deze blokkering uitsluitend aan toeval worden toegeschreven of is het op een of andere wijze intrinsiek verwant aan het Icaruscomplex zelf? Of zou het verwant kunnen zijn aan culturele karakteristieken die specifiek zijn voor Nederland?

In de roman *Icarus* van Peter Way (1980) verkiest een wetenschapsman die op de rand van de wereldberoemdheid staat, als de ontdekker van het proces waarmee zeewater kan worden omgezet in zonne-energie, om uit het publieke leven te verdwijnen, en in anonieme eenzaamheid te gaan leven op Icaria, het eiland in de buurt waarvan Icarus in de zee is gevallen. De houding die hieruit blijkt, lijkt op de houding die Van der Waals kennelijk innam ten aanzien van het ikarisme. Bovendien kan men verdedigen dat het erg lijkt op de houding van andere denkers die veel minder hebben vrij gegeven dan zij wisten over diegenen die over vliegen dromen: Havelock Ellis, die zijn bekentenissen over zijn eigen narcisme en zijn ideeën over uretraal-erotiek, en hemelvaartsverlangens heeft verdeeld over autobiografische en wetenschappelijke geschriften zonder ze ooit te integreren; Freud die slechts in enkele gedachten prikkelende zinspelingen (1933, lezing 32) openbaarde wat hij wist over de fallisch-uretrale persoonlijkheid die vol ambities omhoog streeft, ontkende dat dromen over vliegen enig persoonlijk belang voor hem hadden, en pas tegen het einde van zijn leven (1936) sprak over de intense angst die hij had gevoeld tijdens zijn bestijging van de Acropolis; Murray, wiens boek over een *Glory in the Highest* onuitgegeven is gebleven.

In al deze gevallen krijgen we het gevoel dat de droom over vliegen, hoewel hoge idealen uitdrukkelijk, bij nadere analyse zulke regressieve componenten, zo'n gevaarlijke betrokkenheid met grandioze ijdelheid, destructieve en zelf-destructieve woede, en psychotisch verlies van realiteitsbesef zou hebben duidelijk gemaakt dat de dromer er liever afstand van doet dan haar te publiceren.

De nieuwe psychologie van het narcisme – dat er iets universeel menselijks, iets dat positief in plaats van schaamtevol is, in eigenliefde – en tenslotte geruststellend. Maar de analyse van ikarisme heeft slechts geleid tot desillusie over geliefkoosde idealen, een desillusie die op een persoonlijk niveau parallel loopt met de algemene desillusie betreffende de optimistische doctrines over de voortgang van de mensen. Het verhaal van Daedalus en Icarus waarin de enige zoon van de oude man het slachtoffer wordt van de uitvinding van zijn vader, roept twijfels op niet slechts over de gunstige resultaten van de wetenschappelijke vooruitgang, maar ook over de waarschijnlijkheid van het overleven van de mensheid. Erik Erikson (1950) heeft deze problemen kort samengevat toen hij in verband met de ontwikkeling van de jeugd sprak over de 'noodlottige spreiding en transformatie in het emotionele energiestation... een splijting tussen potentiële menselijke glorie en potentiële

le totale vernietiging'.

Er wordt een gevoel van schuld opgeroepen in het kind als het zich bewust wordt dat 'uitbundig genoeg in de nieuwe motorische en geestelijke vaardigheden' kan leiden tot 'agressief gemanipuleer en dwang die ver over de grenzen van de uitvoerende mogelijkheden van de organismen en de geest gaan en die het daarom nodig maken dat er een energiek halt wordt toegeroepen aan initiatieven waar men over denkt (pp. 224-225)'.

Het kind dat kort geleden nog aan ieder zijn vaardigheden wilde tonen, gaat zich nu schamen. Het zou 'ter plekke door de grond willen zinken' en 'de wereld willen dwingen niet naar hem te kijken, zijn ontmaskering niet op te merken'. Maar aangezien het niet 'de ogen van de wereld kan vernietigen'... 'moet het wensen dat het zelf onzichtbaar wordt (p. 233)'. Hoe toepasselijk blijken deze woorden op Bruegels 'Val van Icarus', waarin niet de wens om de zon te bereiken wordt vervuld, maar de wensen om onzichtbaar te worden en om anderen niet naar zich te laten kijken.

Mijn laatste argument is dat, hoewel er iets universeel menselijks is in deze wens om de eigen grandioze ambities te ontkennen wanneer men op een of andere wijze de negatieve kwaliteiten ervan heeft herkend, het ook iets is dat specifiek hoort bij de Lage Landen. Er zijn vele kunstwerken en literatuurwerken die het 'ten hemel varen' roemen, of die de pathos van het tragische neerstorten weergeven, maar Vlaamse en Nederlandse kunstenaars hebben steeds geweigerd om bewonderende aandacht te besteden aan ikarische themata. Het is niet zo dat deze themata niet van belang zijn maar dat zij opzettelijk worden verworpen ten gunste van de meer realistische, aardse, en menselijke themata.

Volgens Dhanens (1980) was het altaarstuk in Gent van de gebroeders Van Eyck reeds lang bekend als het altaar van Adam en Eva, omdat de nederige naakte figuurtjes van deze in zonde vervallen menselijke wezens meer aandacht opriepen dan de hemelse figuren van de drie-eenheid, de engelen en heiligen in al hun juwelenspracht. Lubin (1972) heeft een indringende analyse gemaakt van de redenen waarom Van Gogh, al was hij nog zo gefascineerd door de zon, de sterrenhemels, en de zwevende vlucht van vogels, evenals Bruegel en Hieronymus Bosch heeft verkozen om 'de arme boer, de achtervolgde, de lelijke, de kreupele, de gemutilde en de oude mensen (p. 245)' weer te geven. Hoewel men het in het algemeen een schande vindt dat men Van Gogh heeft laten sterven in obscuriteit en armoede, zou het ook wel eens kunnen zijn dat hij opzettelijk commercieel succes als kunstenaar heeft vermeden. In een brief aan zijn broer heeft hij Carlyle geciteerd: 'je kent de vuurvliegjes in Brazilië die zo schijnen dat de dames ze 's avonds in hun haar steken met pennen; wel, roem is... voor de kunstenaar... wat zo'n pen is voor het insect' (Lubin, pp. 237-238)'.

De volksheld Tijl Uilenspiegel van De Coster (1867) wordt onmiddellijk na zijn geboorte door zijn vader in de richting van de zon omhoog gehouden en hem wordt verteld dat hij zo recht door zee en goed moet zijn als de zon helder is en warm. Maar de moeder bespot

de grootse frasen van de vader en biedt haar kind in plaats daarvan melk van haar grote borst. Deze basishouding, reeds duidelijk in het eerste hoofdstuk van dit boek, wordt opnieuw benadrukt wanneer Tijn, als een jongeman, voorstelt om voor een grote menigte te tonen hoe hij kan vliegen. In plaats van te vliegen echter, vertelt hij hun dat hij had gedacht de enige gek in Antwerpen te zijn, maar dat hij nou ziet dat hij zich vergist heeft: als zij hem gezegd hadden dat zij konden vliegen, zou hij hen nooit geloofd hebben, maar toen hij zei dat hij kon vliegen kwamen zij om naar hem te kijken. Aangezien de koning tussen de toeschouwers stond, kwam dit vrijwel neer op het publiekelijk aan de kaak stellen van de koning als een gek. Deze proletarische traditie om machtsfiguren te ridiculiseren wordt heden ten dage nog voortgezet door het Toone Marionette Theater in Brussel (Ghelderode et al., 1971). In de 'verschrikkelijke en slechts in zeer geringe mate historische tragedie' *Lucretia Borgia* (A. & E. Fauguez, 1982), heeft de pop die paus Alexander VI voorstelt duidelijk door zijn kleding zichtbare erecties wanneer hij vrouwelijke gemeenteleden nadert, en hij uit zijn hartstochtelijke drift door 'Ik brand!' te roepen terwijl hij hoog in de lucht springt. De tegenhanger van deze 'vluchten' van de paus zijn de vele defenestraties van lijken uit de venster van het Vaticaan in de Tiber, elk gevolgd door een machtige plons die water terug doet spatten door het venster in het paleis. In Brugge staat een fraai standbeeld van een gevleugelde en gevederde Papageno die op het eerste gezicht een monument schijnt voor de 'hemelvaart' aspiraties van de mens, maar de inscriptie, een citaat uit de *Toverfluit*, is het democratische antwoord dat een vogelvanger aan de standbewuste prins geeft: 'Wie ik ben? Stomme vraag! Een menselijk wezen net als jij'.

Het contrast tussen ikarische en anti-ikarische houdingen wordt nergens beter aangegeven dan in de standbeelden van Pegasus die in Antwerpen en Brugge staan. In Antwerpen schijnt de rijder zo bezielde dat hij, in de schitterende gedachte vrij te zijn van de beperkingen van de zwaartekracht, de ruimte in vliegt zonder enig ander hulpmiddel dan zijn gevleugelde paard. Het andere standbeeld, met de absurde titel 'Zeus, Leda, Prometheus en Pegasus bezoeken Brugge' neemt de mythologie niet zo serieus. Prometheus is een koetsier die zo opgaat in het tonen van de bezienswaardigheden van de stad aan zijn passagiers, dat hij de controle over Pegasus is kwijtgeraakt, terwijl de naakte Leda en haar zwaan, die kennelijk meer belang stellen in het bedrijven van liefde dan in sightseeing, bijna uit het schommelende rijtuig vallen. Het feit dat het rijtuig een phaëthon is, zodat de naam daarvan reeds bij de toeschouwer een andere mythe in herinnering brengt over het vallen uit een rijtuig, voegt nog een humoristisch element aan het geheel toe. Maar waarom zou ik Jef Claerhouts komische Pegasus meer typisch vinden voor de traditie in de Lage Landen dan de Pegasus in Antwerpen? Eenvoudigweg omdat de Pegasus van Antwerpen, het werk van de Zweedse beeldhouwer Carl Milles, met identieke duplicaten in Stockholm, Malmö, Tokio, Des Moines

(Iowa) en Dallas (Texas) niet beschouwd kan worden als een typisch voorbeeld van Belgische kunst.

Hoe valt nu de voortdurende afwijzing van ikarische strevingen door de kunstenaars in de Lage Landen te verklaren? Heeft het op een of andere manier te maken met de fysieke omgeving, het vlakke en lage dat hun thuisland z'n naam geeft, of moet het antwoord worden gezocht in historische, socio-economische of psychologische variabelen? Dit is een vraag die ik graag overlaat aan hen die over meer kennis beschikken dan ik doe betreffende de Lage Landen en hun cultuur.

Enkele jaren geleden interviewde en testte ik, als medewerker aan een internationaal project voor de wetenschappelijke studie van terrorisme (Fried, 1980b), een man die een gebouw had bezet en enkele personen gegijzeld hield. Ik wilde uitzoeken of zijn persoonlijkheid anders was dan die van vliegtuigkapers (Hubbard, 1971) dan wel of hij net als zij frequente dromen over vliegen zou melden, en een grandioze preoccupatie met het uitdagen van fysieke en morele onvermijdelijkheden zoals die gesymboliseerd worden door de wet van de zwaartekracht, en een anamnese van enuresis in de jeugd, brandstichting (in werkelijkheid of in de fantasie), fascinatie met ruimtevaartprojecten, een acute honger voor publiciteit, en het gebruiken van verslagen van voorgaande vliegtuigkapingen als model voor zijn eigen pogingen. Elk van deze verwachtingen werden ruimschoots bevestigd. Waarom, vroeg ik hem, had hij nou een gebouw bezet in plaats van een vliegtuig? Hij antwoordde dat hij inderdaad een vliegtuigkaping had gepland, maar dat hij van plan veranderd was nadat hij gelezen had over de bezetting van een gebouw door Zuidmolukkers in Nederland. Dat soort gebeurtenissen kwam zo veel zeldzamer voor dan luchtpiraterij, zo had hij overwogen, dat hij en zijn zaak veel meer aandacht zouden krijgen als hij een gebouw bezette dan hij kon verwachten als hij nog maar eens een vliegtuig zou kapen. Maar, zei hij bitter, hij had de zaak verkeerd afgeschat. Het is het wonder van het vliegen dat de openbare aandacht trekt. De nieuwsmedia hadden hem praktisch genegeerd, en nu kon hij weinig anders doen dan elke nacht dromen over vliegen terwijl hij zijn straf uitzat in de gevangenis. Als hij mij vóór zijn daad had geconsulteerd in plaats van erna, had ik hem natuurlijk het advies gegeven dat iedereen die politieke aandacht wenst beter in andere landen dan de Nederlanden kan zoeken naar voorbeelden van sensationeel ikarisme.

Literatuur

- Coster, C. de, (1867) *Tyll Ulenspiegel und Lamm Goedzak*. Eugen Diederichs, Jena, 1916.
- Dhanens, E. (1980) *Hubert und Jan van Eyck*. Mercatorfonds, Antwerp.
- Diodorus Siculus (c. 80 B.C.-20 B.C.) Volume III, Book IV. William Heinemann, London, 1920.
- Ellis, H. (1898) Auto-erotism: A psychological study. *Alienist and Neurologist*, 19, 260-299.

- Ellis, H. (1911) *The world of dreams*. Houghton Mifflin, Boston, 1922.
- Ellis, H. (1915) Auto-erotism. In: *Studies in the psychology of sex*. Vol. 1. Random House, New York, 1936.
- Erikson, E. (1950) *Childhood and society*. W. W. Norton, New York.
- Fauquez, A. en E. Fauquez, (1982) *Lucrece Borgia*. Toone, Brussel.
- Federn, P. (1914) Über zwei typische Traumsensationen. *Jahrbuch der Psychoanalyse*, 6, 89-134.
- Freud, S. (1905) *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. (2nd Edition, 1909). In: *Studienausgabe*, Vol. 5. S. Fischer, Frankfurt/M.
- Freud, S. (1910) Eine Kindheits Erinnerung des Leonardo da Vinci. In: *Studienausgabe*, Vol. 10. S. Fischer, Frankfurt/M.
- Freud, S. (1911) Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia. In: *Studienausgabe*, Vol. 7. S. Fischer, Frankfurt/M.
- Freud, S. (1912-1913) Totem und Tabu. In: *Studienausgabe*, Vol. 9. S. Fischer, Frankfurt/M.
- Freud, S. (1933) Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. In: *Studienausgabe*, Vol. 1. S. Fischer, Frankfurt/M.
- Freud, S. (1936) Eine Erinnerungsstörung auf der Akropolis. In: *Studienausgabe*, Vol. 4. S. Fischer, Frankfurt/M.
- Fried, R. (1980a) Rorschach and Icarus. In: J. Kwawer, H. Lerner, P. Lerner en A. Sugerman (Eds.), *Borderline phenomena and the Rorschach test*. International Universities Press, New York.
- Fried, R. (1980b) Questions on terrorism. *Terrorism: An International Journal*, 3, 219-238.
- Fried, R. (1983) Icarian personality in psychology and the arts. In: H. Bonarius, G. van Heck en N. Smid (Eds.), *Personality psychology in Europe*. Lawrence Erlbaum, London.
- Ghelderode, M. de, R. Dupierreux, F. Hellens, J. Francis en J. Cayet (1971) *Toone et les marionnettes bruxelloises*. Louis Musin, Brussel.
- Glück, G. (1941) *Die Gemälde Peter Bruegels des Älteren*. Anton Schroll, Wien.
- Graves, R. (1960) *The Greek myths*. Vol. 1 & 2. (Revised ed.). Penguin, Harmondsworth.
- Guthrie, L. (1899) On 'night terrors, symptomatic and idiopathic, with associated disorders in children'. *The Clinical Journal*, 14, 97-109.
- Hubbard, D. G. (1973) *The skyjacker: His flights of fantasy*. (Revised ed.), Macmillan, New York.
- Kernberg, O. (1970) Factors in the psychoanalytic treatment of narcissistic personalities. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 18: 51-85.
- Kernberg, O. (1975) *Borderline conditions and pathological narcissism*. Jason Aronson, New York.
- Kohut, H. (1971) *The analysis of the self*. International Universities Press, New York.
- Logothetis, A., *Daidalia, oder das Leben einer Theorie*. Multimedia opera performed by the K & K Experimental Studio (Vienna), Finnish Radio, 23. 11. 1982.
- Lubin, A. J. (1972) *Stranger on the earth: A psychological biography of Vincent van Gogh*. Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Mourly Vold, J. (1910, 1912) *Über den Traum*. Vol. 1 & 2. Johann Ambrosius Barth, Leipzig.
- Murray, H. A. (1938) *Explorations in personality*. Science Editions, New York, 1962.
- Murray, H. A. (1955) American Icarus. In: E. S. Shneidman (Ed.), *Endeavors in psychology: Selections from the personology of Henry A. Murray*. Harper & Row, New York, 1981.
- Murray, H. A. (1958) Notes on the Icarus syndrome. *Folia Psychiatrica, Neurologi-*

- ca et *Neurochirurgica Neerlandica*, 61, 204-208.
- Näcke, P. (1899a) Die sexuellen Perversitäten in der Irrenanstalt. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 3, 122-149.
- Näcke, P. (1899b) Kritisches zum Kapitel der normalen und pathologischen Sexualität. *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, 32, 356-386.
- Ogilvie, D. M. (1968) The Icarus complex. *Psychology Today*, 2 (7) 30-35 en 67.
- Ovid (43B.C.-17A.D.) *Metamorphoses*. Penguin, Harmondsworth, 1955.
- Pausanias (2nd century A.D.) *Guide to Greece*. Vol. 1. Penguin, Harmondsworth, 1971.
- Vaessen, M. L. J. (1957) Diagnostic and therapeutic value of creative activities in the mental hospital. *Folia Psychiatrica, Neurologica et Neurochirurgica Neerlandica*, 60, 187-204.
- Vaessen, M. L. J. (1961) The Icarus complex. *Psychiatrica, Neurologica, Neurochirurgica*, 64, 285-304.
- Vandereycken, W. (1982) Personal communication, 8 September.
- Waals, H. G. van der (1940) 'Narcistische' problematiek van het narcisme. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 43, 537-628.
- Waals, H. G. van der (1941) Narcisme en ikarisme. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 44, 613-623.
- Waals, H. G. van der (1949) Le narcissisme. *Revue Française de Psychanalyse*, 13, 501-526.
- Waals, H. G. van der (1950) Problemen van het narcisme. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 94, 1395-1399.
- Waals, H. G. van der (1965) Problems of narcissism. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 29, 293-311.
- Way, P. (1980) *Icarus*. Coward, McCann & Geoghegan, New York.
- Wiklund, N. (1978) *The Icarus Complex*. Doxa, Lund (Sweden).

Met dank aan dr. Walter Vandereycken en dr. Nils Wiklund voor hun stimulerende ideeën betreffende het onderwerp van dit artikel, en voor de belangrijkste bronnen die zij onder mijn aandacht brachten.